

Kur'an Tefsiri ile Sufi Felsefe Arasında Molla Sadra* Onun Zilzal Suresi Tefsiri Özelinde¹

Shigeru KAMADA

Çeviren: Enes ERDİM

*Bu makale, İnan'daki İsnâaşeriyye Şii İslam sufi filozoflarından olan Molla Sadra(ö.1050/1640) tarafından hazırlanmış Kur'an tefsirini incelemektedir. Öncelikle onun **Mefatihü'lGayb'ında**, Kur'an okumanın, ruhi olgunluğu nasıl gerçekleştirdiğiyle ilgili genel işleyişi görebiliriz. Molla Sadra, Kur'anın, birden çok anlam yapısıyla, manevi hikmetin kaynağı olduğunu düşünür. Kurani metinlere yoğunlaşması sırasında okuyucunun ruhu, ruhi olgunluğun en yüksek derecesinin farkına varmasıyla, ona daha derin anlam katmanları açılır. Somut bir örnek olarak biz onun, ahiret günündeki dehşetli olayları anlatan Zilzal suresini tefsir edişini inceleyeceğiz. O Kur'an'ın harfi anlamında, ya da zahirdeki anlam katmanında gizlenilmiş, sürekli yeniden yaratılışın ve mükemmelliğe doğru dinamik bir varlık akışının derin anlamının bulunduğunu ifade eder. Nitekim O beşeriyetin, ahirette değişik biçimlere dönüşümünü açıklar. Biz burada zahiri anlama göre inşa edilmiş İslam'dan farklı İslami ruhi tecrübe görürüz.*

Giriş

Bu çalışmada Müslüman mutasavvif filozof Molla Sadra'dan ve onun Kur'an'ı nasıl tefsir ettiğinden bahsedeceğiz. Molla Sadra'ya göre, kutsal

* Bu makale orijinal olarak, "Mulla Sadra Between Mystical Philosophy and Quran Interpretation: Through His Commentary on the "Chapter of Earthquake"" başlığıyla The International Journal of Asian Studies, Volume 2, Issue 02, Tem 2005, pp 275-289'de yayımlanmıştır. Makalenin çevirisinde Türkçe ifade tarzına uyum sorununu azaltmak için aslına bağlı kalınarak az da olsa bazı tasarruflar yapılmıştır.(Çev.)

1 Bu yazı, benim kısaltılmış ve gözden geçirilmiş olarak, daha önce orijinal olarak Japonca basılmış olan "Fukachikai e no sannyu- Morra Sadora no seiten kahishakuron" (İlahi Sırrı Kavrama- Molla Sadra'nın Kutsal Metinleri Yorumlayışı), Ichikava ve Kanada'da, 1998, s.206-23 ve "Chushaku ni okeru kakushin- Morra Sadora no Kuruan chukai"(Yorumda Yenilik- Molla Sadra'nın Kur'an Yorumu), Bangaku, Temmuz-Ağustos-2000, s. 49-66 adlı iki çalışmamı bir araya getirmektedir.

metinleri tefsirle felsefi düşünce arasındaki ilişkiyi aydınlığa kavuşturmak istiyoruz. Arapça bir kelime olan İslam “Allah’a teslim olma ya da boyun eğme/itaat” anlamına gelir. Bu davranışı gerçekleştirmek için insanlığın, Tanrının onlardan neye inanmalarını ve ne yapmalarını istediğini bilmesi gerekir. Kişi için Tanrı’nın maksadını anlamının en iyi ve en güvenilir yolu Kur’an’a, yani Tanrı’nın peygamberi Muhammed aracılığıyla insanlara söylediği sözlerin yazılı kayıtlarına danışmaktır. Ama bununla birlikte vahyedilmiş ilahi sözler, özel konumlarda söylenildiğinden dolayı anlam olarak daima sarıh değildir veya insan hayatının tüm yönlerine kelimesi kelimesine uygulanamayabilir. Dolayısıyla ilahi kelamı tefsir etmenin önemi, bu kelamın çok çeşitli olan hayat koşullarıyla nasıl ilişkilendirileceği konusuna dayanır. Tarihsel seyir içinde inşa edilmiş olan İslami sistem, Müslüman toplumun, gelişiminde karşılaşmış olduğu farklı konumlarda yapılmış olan yorumların bütünüdür. İslam, Kur’ani metinleri tefsir yoluyla, sınırlı metinlerden-yani Kur’an’dan – insan faaliyetinin her evresine uygulanabilir her türlü normları çıkarmayı iddia etmesi yönüyle, hermeneutik bir dindir.

Geleneksel dönemden şu ana kadar Kur’ani yorumlar, İslami bir hayat yolunu çağdaş dünya durumlarına uyarlamada, diğer bir deyimle ister teknoloji, ister kurum isterse Müslümanların son küresel gelişmelerde karşılaşmış oldukları farklı düşünce yolları olsun çeşitli modernite ürünlerini İslam’ın değer sistemiyle birleştirmede ve onlara İslami bir anlam vermede hayati bir role sahip olmuştur. Kur’an tefsirinin ilahi inayeti elde etmek için araç olduğu, geçmişte, şimdilerde müslümanlar tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Büyük ihtimalle gelecekte de böyle olacaktır. Her ne kadar insan davranışlarına yönelik İslami normları kurmak için gösterilen geleneksel çabanın kristalleşmesi olan şeriat sistemi, kendisini modern çağla alakasız görse de, onun normların Kur’an yorumlarından çıkartılmasına dair altı çizili prensibi önem ve ilişkisini kaybetmeyecektir. Bu bağlamda kendi tefsirinde Kur’ani metinlerin zahirinden kendine özgü emsalsiz dünya görüşünü çıkarma yeteneğinden dolayı Molla Sadra, moderniteyle karşı karşıya gelen ve özellikle Kur’anı tefsir şekillerindeki İslami mirasla, kendi yeni yorumlarını uzlaştırmak için çaba harcayan, çağdaş Müslüman düşünürlerin öncüsü diye isimlendirilebilir. Onların düşüncelerindeki doğa ve kalite Molla Sadra’nınkilerinden farklıdır. Çünkü tek kelimeyle onlar şu anda, tamamen farklı manevi ve sosyal iklimde yaşamaktadırlar. Yine de onların modernite ile nasıl başa çıkacakları konusu Molla Sadra’nın kendi döneminde yaptığının bir örneğidir. O da Kur’anın, ilahi sözlerinin yaratıcı yorumudur.

Molla Sadra *İsnaaşeriyye* Şiası içinde gelişen tasavvufi felsefenin (irfan veya hikmetin) tipik bir biçimidir. İran ve çevresindeki Şii bölgelerinde saygı görür ve geleneksel *İsna aşeriyye* Şia silsilesi içinde “*sadru’l-muteallihin*” şeref payesiyle adlandırılır. Geleneksel dini medreselerde, Onun felsefesi, öğrencilerin en ileri düzeydeki konularından biri olarak kabul edilir. İran’da Onun felsefesini araştırma geleneği günümüze kadar devam etmiştir.² O, *İsnaaşeriyye* ilim çevresi dışında yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar neredeyse hiç tanınmamıştır. M. Horten³’in tek öncü çalışması dışında, bir anlamda, Molla Sadra üzerindeki İran dışına kayan şu anki çalışmalar, önemli iki bilim adamı, H. Corbin⁴ (1978)-H. Nasr⁵ tarafından ilham edildi ve başlatıldı. Biri İran İslam’ını iyi bilen Fransız alim, diğeri Batıya ait araştırma metodolojisiyle donanmış İranlı bir alimdir. Her ikisi de Molla Sadra düşüncesindeki mistik yönlere vurgu yaparlar. T. İzutsu (ö.1993) da bu çizgiyi takip etmiş ve tasavvufi felsefenin-ki bunun temsilcisi Molla Sadra’dır- mantıksal düşüncenin, mistik nihai hakikat deneyimiyle güçlü bir birleşimine ilişkin çok farklı olan veçhesini görmüştür.⁶ F. Rahman onun mistik yönüne çok dikkat etmeksizin, felsefesindeki mantıksal yapıyı anlamaya çalışmıştır.⁷ Bu dört bilim adamının, Molla Sadra düşüncesinin, modern akademik çevredeki ilk kuşak bilim adamları sınıfı olduğu düşünülebilir.⁸ Bundan dolayı İbni Sina ve Gazali hakkındaki araştırmaların aksine Molla Sadra ile ilgili araştırmalar henüz uzun bir geçmişe sahip değildir. Bunları takiben, Molla Sadra düşüncesinin çeşitli konularıyla uğraşan bir grup bilim adamı ortaya çıkmıştır. Onların şahsi çalışmalarının doğası, onun herhangi bir çalışmasına veya düşüncesindeki herhangi bir yöne oldukça bağımlı olmasıdır. İlk bilim adamları kuşağında tanıklık ettiğimiz gibi, Molla Sadra’nın çalışmaları üzerindeki son eğilimlerin hala iki çeşide ayrıldığı görülmektedir.⁹ Biri dinde önemli yere

2 Bkz. Nasr, 1996, 396-40.

3 Horten, 1913.

4 Henry Corbin’in Molla Sadra hakkındaki çalışması Corbin 1974’tür. Corbin 1972, Sayı 4 de aynı şekilde Molla Sadra hakkında bir çalışmayı içermektedir.

5 Nasr, 1978, Onun diğer Molla Sadra çalışmaları Nasr, 1981’in diğer bir bölümünde toplanmıştır.

6 Bkz. İzutsu, 1971. O aynı şekilde Molla Sadra’nın Kitabul’-Mezahir adlı kitabının Japonca bir tercümesini yayımlamıştır.

7 Rahman, 1975.

8 Toplam dokuz yazar arasından bu dört bilim adamı, *The Philosophical Forum A Quarterly*’nin İslam Felsefiyle ilgili özel sayısına dolaylı veya dolaysız olarak Molla Sadra’yla alakalı makale katkısında bulunmuşlardır.

9 Bu iddia 1999’da Tahran’da katıldığım Dünya Molla Sadra Kongre’sinde aldığım izlenimlere

sahip olan çalışmalarını veya onun düşüncesindeki mistik unsurları içerir. Diğer eğilimdeki vurgu ise, saf felsefidir veya onun felsefi sistemindeki mantıksal yapıya yöneliktir.. Molla Sadra düşüncesi, mantıksal düşünceyle mistiksel sezginin sentezi olarak bilinir. Şu andaki Molla Sadra çalışmalarına ilişkin en önemli konulardan birisinin de, onun düşüncesindeki bu iki yönü algı dünyamızda nasıl birleştireceğimiz olduğuna inanıyorum.

Molla Sadra geriye Kur'an'ın değişik sureleriyle ilgili tefsirler bırakmıştır.¹⁰ Fakat bunlar Kur'an'ı bütünüyle içermez. Bu çalışmada, Zilzal suresindeki¹¹ yorumunu ve onun Kur'an tefsiriyle alakalı farklı konuları ele aldığı Mefatihul'l Gayb'ın ilk iki bölümünü¹² inceleyerek, onun Kur'an tefsirinin karakteristik özelliklerini ortaya çıkarmak istiyorum.

KURAN'IN GERÇEK DOĞASI

*“Kur'an kendi kendine yeterlidir, O olmadan hiçbir şey yeterli olmadığı gibi, onunla birlikte de herhangi bir şeye ihtiyaç yoktur”*¹³ mealindeki peygamber hadisini alıntılıdığı Mefatihul'l Gayb'ın birinci bölümünün başında Molla Sadra bu kendi kendine yeterliliği ve Kur'an'ın kapsamlılığını ele almaktadır. Kur'an'da, gerçek haberler ve ruhların gıdası, kalplerin besini olan bilgilerin bulunduğu eşsiz hikmet bölümleri vardır. Aynı şekilde Kuran özel bilgi, fiziki tababet, ahlaki kıssalar ve yargı hükümleri gibi şeyleri de içermektedir. Bunlar hala hidayet üzere olanlar ve normal inananlar (avam) için yararlıdır. Kur'an, daha da ötesi iki dünya mutluluğunu sağlayan şeyleri içermektedir: Bu dünya ve ahiret. Bunu, kısas, diyet, nikah, miras gibi, bu refahın oluşum biçimini destekleyen özel açıklamalarla yapar. Dolayısıyla hem ruhun hem de cismin gıdalarını, hem

---

dayanmaktadır. Molla Sadra'yla ilgilenen bilim adamlarının sayısındaki son artış, özellikle Tahran'da Sadra İslam Felsefesi Araştırma Enstitüsü'nün kurulması ve bu kuruluşun Molla Sadra dünya kongrelerini organize etmede, Molla Sadra'nın çalışmalarının yeniden redaksiyonun yapıp basmadaki aktif uğraşından kaynaklanmaktadır. İran tarafındaki bu aktiviteler çok daha küçük Şii entelektüel bir çevrede işlenmiş olan felsefi mirasdan daha geniş akademik dünyanın haberdar olmasına yardım etti.

10 Onun Kur'an yorumları Molla Sadra, Tefsiru'l Kur'an'ı'l-Kerim, 1366'de toplanmıştır. Onun tefsirinin genel karakteristik özellikleri için bkz. Nasr 1998, s. 45-58, Muhsin Salih doktora tezinde Molla Sadra'nın Nur Suresi (Kuran, 24/35) Tefsiri'ni çalışmıştır.

11 Bu yazıda Molla Sadra, *Tefsiri Suveri't-Tarik ve'l-Ala ve'z-Zilzal*, 1363'ya dercedilmiş Arapça metinleri kullandım. (İleriki notlarda Tefsir olarak kısaltılmıştır.). Ayrıca Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim, VII/409-44'e derç edilmiş metinlere de başvurudum.

12 Molla Sadra, Mefatihul'l-Gayb, 1363. (İleriki notlarda Mefatih olarak kaydedilmiştir.)

13 Mefatih, s. 10. Bu hadis biraz farklı sözcüklerle Meclisi'nin “Biharul-Envar”ında yer alır.

dünya hem de ahiretle ilgili bölümleri içerir. *Kendileriniz ve hayvanlarınız için bir faydalanma.* (Kur'an, 79/33) Kur'an'da tasvir edilmeyen ve açıklanmayan hiçbir şey yoktur. Kendi ruhsal boyutundan melekut alemine bir yol olsaydı, Kur'an'ın her şeyi tasvir ettiğini anlardın.¹⁴ Kur'an, insanın ruhsal gelişimini teşvik eden hikmet ve dünyada ahlaki olarak doğru yaşamının yolunu gösteren somut normlar gibi hem dünyada hem de Ahirette mutlu olmanın vazgeçilmez her türlü bilgisini insanlığa vermektedir. Kur'an'ın vermiş olduğu somut normlar, dünya barış ve mutluluğunu geliştiren kisas, evlilik, boşanma ve diğer hukuki meselelerle ilgili hükümleri içermektedir. Molla Sadra'nın bakış açısında, daha büyük vurgu Kur'an'ın ruhsal hikmetin kaynağı görülmesine yerleştirilmiştir. Fakat kutsal hukukun temeli olarak Kur'an'ın rolünün, hala ruhi olgunluk yolunda olan normal inanlara/avama ilişkin olduğu ifade edilmiştir.. Manevi hikmetin kaynağı olan Kur'an, cehalet hastalığından ızdırap duyan hastaları iyileştirir, hakikate şiddetle arzu duyanların susuzluğunu giderir, cahilliğin yıkıcı hastalığıyla ve kabahatli karakterlerin kronik hastalığıyla hastalanmış kimselerin kalplerine şifa verir.¹⁵ Bu Allah'tan bir şifadır. Bu ilaç Onun, insanın kavrayış ve anlayışı içinde¹⁶ şekillenmiş bir yardımdır ve cahillik, kötü karakter ve maddi istekler gibi bu dünyada değişik sınırlamalar altında ıstırap çeken insanlığı kurtarmak için önerilmiştir. Kur'an *melei ala*'dan, bu cehennemde, dünya zindanında hapsedilmiş beşeriyete teslim edilmek üzere gönderilmiş bir çağrıdır.¹⁷ İnsanların farklı yaşam biçimlerini sürdürdükleri bu maddi dünya, cismaniliğinden dolayı insan ruhu için karanlık bir zindan olarak görülür. Diğer taraftan, bu dünya uhrevi varlık biçimine doğru ruhi kemalatın sağlanması ve hazırlığı için temel olarak kabul edilir. Dolayısıyla insanlığın yaşam sürdüğü dünya hem olumlu hem de olumsuz bir şekilde değerlendirilebilir. Aşağıdaki şekilde düşünersek bu dünya düşüncesiyle ilgili ikilem ikna edici bir şekilde açıklanabilir. Bu dünya, onun arkasındaki daha yüksek bir dünya varlığının bilgisine ulaşmaksızın şehvani ayartmalara kapılan için sadece

14 Mefatih, s.11.

15 Mefatih, s. 15.

16 Molla Sadra şöyle demiştir: "Sağlamlılık, barınaklığındaki azamiliği ve anlam ve sırlarındaki yumuşaklığıyla beraber, Kuran sözcük ve ses giysileriyle giydirilmiş, onun mahlukatına sempati ve merhametinin simgesi olarak sözcük ve cümle elbisesiyle kaplanmıştır... Böylelikle, O insanlara yakınlaşabilmiş, onların anlamalarına, davranışlarına nezaketle/merhametle yaklaşip onların zevklerini dindirebilmiştir." s. (Mefatih, 10-11)

17 Mefatih, s. 11.

karanlık içinde bir zindandır. Bununla birlikte, bu dünya uhrevi varlık biçiminin mükemmel marifetine ve ruhi kemalata ulaşmayı arzulayanlar için aydınlık dünyanın farkına varmaya doğru bir sıçrama tahtası olabilir. Bu şekilde anlamada Kur'an, şu anki koşul ve insanlığın konumunu açıklamak ve bu dünyanın ötesine gitmek için gerekli olan doğru bilgiyi verme işlevini görür. Bu, Kur'an'ın kurtuluş için gnostik bir araç olduğunu söylemek olacaktır.¹⁸ Molla Sadra, Mefatihü'l-Gayb adlı eserinde, maddi varlık karanlığı içindeki insanlığa, ruhi olgunluğa kavuşabilmek için yardımından dolayı Kur'an'ı manevi hikmetin kaynağı olarak görür.

Molla Sadra'nın Yorum İlkeleri

Kur'an tek hakikat olmasına rağmen gelişip tamamlanmasında değişik safhalara sahiptir. Kur'an'ın isimleri değişik aşamalara göre farklılık arz eder. Kuran her dünyada ve her varlık biçiminde özel durum ve hususi ortama uygun isimle adlandırılır.¹⁹ Kur'an bir milyona ulaşan birçok isme sahiptir. Sadece batini anlayışa sahip olanlar, Kur'an'ın isimlerinde açıkça gösterdiği gerçek formları anlayabilirler. Molla Sadra değişik yorum katmanlarında, Kur'an'ın farklı güncel anlamlara izin veren çok katmanlı mana yapısına sahip olduğunu düşünür. "Kur'an'ın zahiri, batını, haddi ve matlai vardır..."²⁰ diye devam eden meşhur bir hadis vardır. Bu dört manadan üçüncü anlam olan *had*, İslam hukukuna göre yasal olan

18 Gnostisizm burada son antik dönemde ortaya çıkmış ve Hıristiyan ordotoksluğuyla ilgili olarak delaletle damgalanmış tarihi fenomen değil bir düşünce şekli olarak anlaşılmıştır. İnsanlık sorunların karanlıkları içinde uyutulmuş, fakat kurtuluşun ve ruhi olgunluğun farkında olabilir, gnosise, yani, Kur'an mesajının taşıdığı kurtuluş bilgisini algılayabilir. Bu şekilde anlaşıldığında Molla Sadra'nın düşünce çerçevesi net bir gnostik doğa sergilemektedir. Fakat onda gnostisizmin farklı özelliklerinden biri sayılan dünyanın kötü tanrısı ve iyilik tanrısı arasındaki düalizm bulunmaz. O sorunun karanlığını, insanın Adem ve Havva tarafından işlenen günahla, maddi dünyaya daldığını zikretse de bu dünyanın var oluş nedenini yadsımaz. Çünkü dünya daha yüce bir aleme hazırlık yeri olduğu için belirli bir öneme sahiptir. Son noktayı gnostisizmin kesin özelliği olarak vurgularsak onun düşüncelerini gnostik olarak vurgulamak güç olabilir. Bkz., Jonas, 1963, s. 42-47. Molla Sadra'nın Adam and Eve (Adam ve Havva) kaynakları için bkz., İksiru'l-Arifin, Kamada, 1984, s. 108-109 el-Şevahidu'r-Rububiyye, 1346, s. 299-300; el-Hikmetu'l-Mutealiyeh fi asfari'l-akliyye'l-erbaa, 1400 (İleriki notlarda Asfar olarak kısaltılmıştır), C. VIII, s. 321.

19 Mefatih, s. 23.

20 Mefatih, 39. Bu hadis, sık sık Kur'an'ın ezoterik yorumlarını destekleyen çalışmalarda temel kaynak olarak kullanılır. Örneğin Sehl et-Tüsteri, (ö. 283/896) Kur'an tefsirinde ondan bahseder. Bkz. Böwering 1980, s. 139-42, Alıntılanana benzer biçim ve anlamdaki hadisler Fayz el Kaşhani'nin, Tafsiru's-Safi (1402/1982, C. I, s. 9-31) sinde yer alır. Burada Kaşhani alıntılı Hadisin Sünni çevrede yayıldığını zikreder.

veya olmayan konular olarak yorumlanmıştır. Dördüncü anlam *matlayla*, kişinin ulaşabileceği Tanrı'nın hakimiyet alanı olan, kozmos üstü dünyaya doğru olan nokta kastedilmektedir.

Molla Sadra, Mefatihü'l-Gayb'ın bir bölümünde bunu ele almakta Kur'an'da dört farklı anlam düzeyinin bulunduğunu bildirmektedir. Fakat onun burada önerdiği dört parçalı anlam, yukarıda alıntılacağı hadisin dört bölümüyle uyuşmamaktadır.

Bil ki, Kur'an insanlığın yapısına benzer olarak, gizli ve açık iki farklı yöne sahiptir. Bunların her ikisi de anılan sıraya göre biri daha fazla dışsal (zahir), diğeri içsel (batın) yönüdür. Kur'an'ın içsel yönü, sadece Tanrının bildiği ve onun yorumunu Tanrıdan başka kimsenin bilmediği bir şekilde bir başka içsel yöne sahiptir. Hadiste buyrulduğu üzere "Kur'an bir içsel/batini bir de dışsal/zahiri yöne sahiptir. Onun içsel yönü, yedi içsel yöne sahiptir." Tam insandaki *nefs, kalp, akıl, ruh, hafi, ahfa*'dan oluşan içsel boyut safhaları gibi.²¹

Molla Sadra'ya göre Kur'an örtülü ve açık iki manaya sahiptir. Onlardan her biri daha sonra içsel ve dışsal anlamlara ayrılır. Dolayısıyla bütün bölümler dört kategoriden meydana gelir: (1) Açık-dışsal, (2) Açık-içsel, (3) Örtülü-dışsal, (4) Örtülü-içsel. Bu dört düzeyin ilki olan açık-dışsal kısım gözlerimizle okuyabildiğimiz Kur'an'ın yazılı sözcükleridir. Açık-içsel olan ikinci durumda ise bizim hayal gibi içsel duyularımız, onun anlamlarını algılayabilir. Bizim duyularla algılayışımız, harici gerçeklikte kendisini karşılayacak varlık olmasa bile nesneyi içsel duyumuzda sezebilir. Başka ifadeler eklemek için diyebiliriz ki: Hayal yetimiz aracılığıyla, her ne kadar onun nesnesi dış dünyada kendisini karşılayacak bir varlık sahibi olmasa da herhangi bir formu hayal edebiliriz. Fakat onun hayali biçimi, konuyla ilgili hayali form olduğu kadar aynı zamanda maddi yapıdır. Kur'ani anlamın bu iki düzeyinin birincisi bu dünyayla ilgilidir ve bu dünyadaki tüm insanlar tarafından algılanabilir. Diğer taraftan Kur'an'ın üçüncü anlam derecesi insan ruhu tarafından kavranabilen bir şeydir. Yine de insan ruhu belirgin hissi tozların ve yaratılmışlığın ötesine geçip ilahi nizamı vakıf olmadıkça, Kur'an'ın üçüncü düzeydeki anlamını kavrayamaz. İnsan ruhu zihinsel yetisiyle ilahi nizamın bilgisine ulaşabilir. İdrak, ilahi düzenin hakimiyet alanıyla ilişkiliyken, algılama, nesnelere maddeyle ilişkilendirilmiş hayal, vehim gibi iç ve dış duyular yaratıklarla alakalıdır.

21 Mefatih, s. 39.

Dördüncü ve son Kurani anlam olan örtülü-dışsal düzey hem yaratıkların hem de ilahi düzenin ötesindedir ve hem duylardan hem de zihinden gizlenmiştir.²²

Dolayısıyla Molla Sadra Kur'an'daki anlam düzeyini dörde ayırmaktadır. İlk iki düzey bu dünyaya, yani bu dünyadaki yaratıklara tahsis edilmiş ve iç ve dış duysal algılamaya tekabül etmektedir. Üçüncü düzey, ancak zihnin kavrayabildiği ilahi düzenin hakimiyet alanına tahsis edilmiş salt anlam alanıdır. Sonuncusuna ise hiçbir duyu ve zihin ulaşamaz ve bilinmeyen Tanrı'ya ait hakimiyet alanına tekabül eder.

Kutsal metinleri yorumlamaya gelince Molla Sadra şunları der: Tanrının insanları için gerçek yorum, Kur'an ayetlerini ve hadisleri sarf ve te'vil olmaksızın, kendi orijinal konseptine bağlı olarak anlamaktır.²³ Bundan dolayı Kuran sözcüklerinin orijinal anlamlarının önemine vurgu yapar. Yine şöyle der (veya meşhur bir alimden alıntı yapar):

Çoğu felsefecilerin ileri sürdüğü şekilde eğer Kur'an ayetleri ve geleneksel haberler, gerçek ve temel konseptleri yoluyla anlaşılmazsa, onların zahirleri ve varid oluşu, vahiyleri, hidayete vesile olma anlamıyla ve hikmetiyle çelişerek insanları sıkıntıya sokma ve aldatmadan başka insanlara bir fayda vermez.²⁴

O bu şekilde, ileri düzey metin anlamları araştırmasının temeli olduğundan dolayı, kutsal metinlerin sözcük anlamlarının önemine vurgu yapar. Metindeki belirli kelimelerin ikincil ve ardıl anlamlarına dikkat etmeksizin temel anlamlarını merkeze aldığından, bu yoğunluk onun ruhuna kendisi vasıtasıyla daha ileri anlam düzeylerine varabileceği belirli bir etki yapar.

O bu süreci/yöntemi "mizan" örneğiyle açıklar.²⁵ Burada mizan sözcüğüne, bir şeylerin tartılabildiği veya ölçülebildiği bilgi veya alet atfedilebilir. Mizanın açık seçik olmadığı hakikati, his, hayal, zihin gibi değişik algı düzeylerindeki çeşitli mizan formlarında netleşir. Mizan sözcüğünün bütün tezahürlerinde bulunan herhangi bir anlam, mizan sözcüğünün özünü/çekirdeğini teşkil edecektir. Bilgi veya alet olsun mizan sözcüğünün spesifik herhangi bir formu, kendi içinde mizan hakikatinin bir parçasına sahiptir ve ona mizan sözcüğü uygulanabilir. Mizanın anlamı, uzun-

22 Bu paragraftaki tartışma Mefatih'in 39-40 sayfalarından özetlenerek alınmıştır.

23 Mefatih, s. 93.

24 Mefatih, s. 93.

25 Mefatih, 95. Mizan sözcüğüyle beraber bu açıklamalar, Molla Sadra'nın talebesi Feyz'de yer alır, Feyzu'l Kaşani;'nin Kur'an tefsiri. El- Kaşani, 1402/1982, C. I, s. 32.

luğu ölçmek için cetvel/mistar, yıldızların pozisyonunu ölçmek için usturlap, şiirlerin veznini ölçmek için prosodi/aruz ilmi, bir yargının doğruluğunu ve yanlışlığını ölçmek için mantık ve her şeyi ölçmek için akli gerçeklik gibi fiziksel ve zihinsel geniş bir sahayı içerir.

Kişi ölçü sözcüğünü işittiğinde alet olarak, sık gördüğümüz ve alışkın olduğumuz çift gözlü terazi, kollar ve eller geleneksel ölçü şekilleri, onun tam gnostik anlamını unutturmaz. Ne şekilde iştir veya anlarsa anlansın onun akli bu durumlarda bulunur. (Gerçek anlamı idrak etmeyi yitirmez) Kişinin algıladığı bir şeyin harici formundan gerçek anlamına doğru tam bir gnostik/irfani hareket; dışsal açı ve biçiminden anlamının özüne ve bu dünyadaki oluş biçiminden daha sonrasına intikal vardır.²⁶

Molla Sadra'nın anlayışında, Kur'an çok katmanlı anlam yapısına sahiptir. Molla Sadra Kur'ani metinlerin anlamlarında daha aşağısından daha yukarısına doğru hadisle desteklenmiş dört düzey önermektedir. Molla Sadra'nın dünya görüşündeki karakteristik özelliklerden biri de onun üç parçalı sudurcu özelliğidir. Nitekim varlık alemi, daha alçağından daha yükseğine doğru dünya, berzah ve ahiret şeklindeki oluşumun üç biçimine mutabık gelen üç düzeye ayrılır: Fiziksel, psişik ve zihinsel. İnsanlığın Tanrıya doğru bu üç düzeyi aşarak manevi kemalatı elde etmesi umulur. Molla Sadra'nın önerdiği Kur'ani anlam düzeyleri, onun varlık biçimleri tasavvuruyla uyumaktadır.²⁷ İnsanoglu kurtuluş aracı olarak Kur'an'a sarılmalıdır ve yüzeyden derinliğine, Kur'an metinlerinin anlamlarına nüfuz yoluyla manevi olgunluğa ulaşmak için çabalamalıdır. Onun yorumu için metnin hakiki anlamı belli başlı bir öneme sahiptir. Çünkü O, insanlığa kurtuluşun bilgisinin açığa vurulduğu, insanın daha yüksek anlamlara ilerlediği somut bir temel meydana getirir.

MOLLA SADRA'NIN ZİLZAL SURESİ'Nİ TEFSİRİ

Kur'an'ın Zilzal Suresi (99. Sure, genellikle Medeni²⁸ olarak kabul edilir) çok kısadır ve aşağıda geldiği üzere sadece sekiz ayete sahiptir:

26 Mefatih, 92.

27 Burada, Mefatih'de, Molla Sadra muhtemelen atıfta bulunduğu hadisin çağrıştırmasıyla dört parçalı taksimi benimsemektedir. Dördüncü ve son düzey, bu üç düzeyin arkasında insan ruhuyla hiç ilgisi olmayan tamamen kozmos üstü alem olarak tasvir edilmektedir. Nitekim yukarıdaki üç düzey onun tasavvuruyla tam bir uyum içindedir. Biz, bu son düzeyin Molla Sadra'nın sürekli takdim etmiş olduğu üç parçalı taksimine basit bir rastlantısal ek olduğu çıkarımında bulunuyoruz. Bkz. Asfar, C. IX, s.11, Diğerlerinin arasından, ki orada Molla Sadra kendi üç parçalı taksimini net bir şekilde anlatır. Bu üç parçalı dünya görüşü için bkz. Corbin, 1972, C. IV, s. 115-22.

28 Çoğu Avrupalı İslam bilimcileri onun ilk dönem Mekki olduğunu düşünürken, bu sure ço-

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla.

Yer şiddetli bir sarsıntıyla sarsıldığı zaman ve yer ağırlıklarını çıkar-
dığı vakit, insan bunu hastalandıran nedir? der. O gün yer Rabbinin ken-
disine vahyettiği haberlerini anlatır.²⁹

O tefsirinde, sureyle ilgili Zemahşeri (ö.538/1114)'nin çoğu yorum-
larını nakleder. Zemahşeri,- her ne kadar Sünni alimler onu Sünni gele-
nekten³⁰ sapma olan Mutezililiğinden dolayı tenkit etmişlerse de- Kur'a-
ni metinlerin dilsel analizi yoluyla yapılan en iyi tefsirlerden biri kabul
edilen meşhur Kur'an tefsiri *Keşşaf*³¹'in yazarıdır.

Bu sure, dünyanın sonunda felaket olarak meydana gelecek olan zel-
zeleyi dile getirmektedir. Bu zelzelede bütün insanlık yeniden hayata iade
edilir, Tanrı onların bu dünyadaki davranışlarını/tavırlarını yargılar ve
buna göre onlara ödül veya ceza verir. Bu surenin mesajı şeffaf ve açıktır.
Molla Sadra'nın bu suredeki lafzi yorumu Zemahşeri'ye³² dayanır ve ge-
lişigüzel yorumlar ileri sürülmeksizin, oturmuş geleneksel anlayış alanı
içine yerleştirilmiştir.

O sağlam lafzi yorumdan ayrılınca, surenin çerçevesini bir başka bağ-
lam düzeyine nakleder ve sureyi yeniden yorumlar. İleri sürülen yeni bağ-
lam, Molla Sadra'nın ilahi ilhamla desteklendiğini iddia ettiği kendi dün-
ya görüşüne dayanır. O Zilzal Suresi tefsirinin girişinde, aşağıdaki şekilde
kendi Kur'ani tefsirinin yapısından bahseder:

ğunlukla Medeni vahiy olarak kabul edilir. Onun Mekki olabileceğini zikreden bir grup Müs-
lüman Kur'an müfessirleri de vardır. Bzk. Watt, 1970, 210-11. Onun Mekki vahiy olma ihti-
malinden söz edenler arasında, el-Mahalli, Tefsiru'l-Celaleyn, trs., C.II, s.168; İsmail Hakkı
Bursevi, Tefsiru Ruhî'l-Beyan, 1405, C. XV, s.492; el-Alusi, Ruhul-Meani, C. XXIX, s. 208;
Sabuni, Safvetu'l-Tefasir, 1406, C.VIII, s. 590; Seyyid Kutub, fi Zilali'l-Kuran, 1410, C. VI, s.
3954; et-Tabatabai, el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an, 1394, C. XX, s. 342; el-Mevdudi, The Mean-
ing of the Quran (Kur'an'ın Anlamı/Yorumu), 1988, C.XVII, s. 161-62 de vardır.

29 Arberry tercümesi, 1955, C. II, s. 348.

30 Kur'an tefsiri, Sünni çevrelerde klasik Sünni tefsirlerin tipik bir örneği olarak kabul edilen
Beyzavi, öncelikle daha sonraki Mutezili sapmadan uzak durmak için çaba sarf etmesine
rağmen eserinde Zemahşeri'nin tefsirine dayanır. Bkz. Gätje 1996. Otuzuncu dipnotta söz
edilen Zemahşeri Tefsiri'nin kullanılan yaygın çoğu baskıları, kenarlarında, İbnü'l-Müneyyir-
'in Zemahşeri'nin sapmalarını tenkit ettiği, Kitabul-'İnsaf fi Ma tadammenehu'l-Keşşaf mi-
ne'l-İtizal adlı eserini içerir.

31 ez-Zemahşeri, el-Keşşaf an Hakaikü't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhit-Te'vil, trs. 4 Cilt.

32 Bu kısa suredeki Zemahşeri'nin toplam yirmi sekiz satır yorumundan başka (Keşşaf, C. IV, s.
285-287), Molla Sadra onun tefsirinden (227, 228, 234, 236, 237, 242, 243) yirmi satır
alını yapar ve saece bazı sözcüklerin açıklamalarını ve Kur'an'dan, eski şiirden ve bazı ilahi-
yatsal tartışmalardan yapılan alıntılarını atlar. Her ne kadar bu surenin harfi anlamıyla ilgili
Molla Sadra'nın temel anlayışı olarak göz önünde bulundurulsa da, onun tefsiri Zemahşeri-
nin çalışmasına fazlasıyla borçludur.

Tefsirde Zilzal Suresi'yle ilgili ele alınan anlamlar, Tanrı'nın diğer herhangi bir kapıdansa, kendi kapısında çok ciddi bir şekilde kurtuluş arayan ve kendini, diğer herhangi bir kitaptansa onun kitabını düşünmeye adayan (Molla Sadra gibi) insanların kalbine, kendi katından akıttığı sürenin ilham edilmiş bazı sırlarını öne sürer.³³

Dolayısıyla onun tefsiri çoğunlukla Zemahşeri'nin tefsirine dayandığı sözsel yorum boyutunda duraklamaz, buna ilaveten başka bir boyuta, yani Kur'ani metinlerin gizlenmiş anlamların yorumu boyutuna geçer.

O son zelzele ve insanlığın yeniden dirilişinin, yani ahiret alemine ilişkin olayların şuan ki alışılmış şurdan tamamen farklı bir zaman-uzamda meydana geldiğini iddia eder.

Bu ayetlerde tasvir edilen yeryüzünde zelzelenin nasıl meydana geleceği hususunu herkes anlayamaz. Çünkü o bu dünyanın muhtelif vakitlerinden herhangi belirli bir vaktinde meydana gelmez. İnsanoğlu bu dünyadaki bilişsel organlarıyla ona tanıklık edemez. Çünkü atların ve koyunların insanlarla paylaştığı bu duyular, dünyada meydana gelen belirli ve dünyevi olaylara tanıklık için tahsis edilmişlerdir.

Kainattaki en büyük işlerle ilgili olan yeniden diriliş ve onun çeşitli ahvali bu dünyadaki cüziyatın altına giremez. *Muhakkak ki kıyametin sarsıntısı çok büyük bir şeydir.* (Kur'an, 22/1)³⁴

Bu dünyadaki herhangi bir olay belirli bir zamanda ve belirli bir mekanda meydana gelir. Bütün olaylar geniş bir zaman ve mekan sahasındaki değişik noktalara yayılmıştır. Ancak ölüm ötesi hayat zaman-uzamında bütün olaylar tek bir zamanda ve tek bir mekanda meydana gelir. Uhrevi hayat zaman-uzamı bütün belirli zaman ve mekanları bir anda kuşatır. Bu bağlamda Kur'an'da tasvir edilen bütün olaylar, dünyadaki varlık biçiminden farklı olan bir varlık biçiminin yüksek bir boyutunda meydana geldiği düşünülür.³⁵

Birinci ayetin Arapça metninde- *iza zulzilet il-erdu zilzaleha*- zelzele sözcüğü arz kelimesine dönen bir zamirle/ha ile nitelendirilmiştir. Molla Sadra bu nitelemenin, bu zelzelenin bilinen, belirli bir hareket olduğunu, onun doğal yapısına ve yaratılışına uygun meydana geleceğini ve tekrar dünyanın doğal yapısında sağlam bir şekilde yerleştirileceğini akla getir-

33 Tefsir, s. 223.

34 Tefsir, 225.

35 Bkz. Kamada, 1990, s. 93-110 (Japonca), Bu makalenin gözden geçirilmiş İngilizce versiyonunu Molla Sadra Dünya Kongresi'nde okudum. (Tahran, 22-27 Mayıs, 1999)

diğine inanmaktadır. Çünkü eşyanın doğal özü onlardan ayrılmaz ve azalmaz.³⁶

Molla Sadra Kur'ani metindeki zelzelenin ötesinde bulunan, dünyanın doğal yapısının gereği olarak hareket sahibi olduğuna dair imayı sezer. Daha ötesi, geniş bir anlayışla bu suredeki dünya bütün varlıklar olarak algılanır.

Cennet ve içinde bulunan şeylere benzer olarak, dünya ve içindekiler temel zorunlu hareket/*hareke*, *cevheriyye* sahibidir. Hiçbir doğa veya doğal şey yoktur ki ilk hakikatı arayıp ona dönünceye kadar mükemmelliğe doğru olan temel/zorunlu hareketi üzerine kalmış olmasın.³⁷

O bu ayet yoluyla var olan her şeyin hareket ettiğini ve kendi kendini mükemmelliğe doğru değiştirdiğini kabul eder. Dünyadan sezdiği bu dinamik devamlı değişme, farklı mükemmellik, eksiklik güçlülük ve zayıflık derecelerinde kendisini gösteren varoluş gerçeğine dayanır. Bütün bu varlıklar, var oluşun orijinine veya mükemmelliğe dönen devamlı bir hareket içindedir. Dolayısıyla o bu ayetten bütün varlıkların, mükemmelliğe doğru yeniden yaratılma şeklinde dinamik bir varlık akışı içinde olduğunu sezmektedir. Bu sezgi Molla Sadra'nın "ruhun manevi gelişimi" düşüncesinin temelini oluşturmaktadır.

Son üç ayet (6-8 ayetler) insanlığın yaşam süreleri boyunca yaptıkları davranışlardan dolayı hak ettikleri ceza veya mükafatı almaları gerektiğini göstermektedir. Molla Sadra düşüncesinin bağlamında, onların davranışlarının sonucunun kendilerini sadece belirli hayvanlara, şeytanlara veya meleklerle dönüştürmek olduğu görülür.

Ahirette herkes çabalarının gagesine ve çalışmalarının hedefine göre haşr olunur. Bu da *eğer putu sevenlerden biriysen putla haşr olunursun*³⁸ derecesinde olduğu gibi kişinin dünyada sevdiği ve çalıştığı şeye uygun olur. Kişinin içsel boyutuna hakim olan psişik nitelik ve özellikler durumuna uygun bir şekilde ona arz edilir. *Deki, herkes kendi uyarına göre hareket eder. (Kuran, 17/84)* Arkalarına geri dönen veya tanrı tarafından döndürülen zavallı kimselere yapılacak eylemlerin hayvaniyetin ara/ber-

36 Tefsir, s. 227.

37 Tefsir, s. 227. Onun zorunlu hareket/*hareketu'l-cevheriyye* teorisi, kendisinin İslam Felsefesi-ne orijinal katkılarından biri sayılmıştır.

38 Tefsirin editörü 238. sayfadaki notunda hadisin Şeyh Saduk, el-Emali, el-Meclis, 82 de bulunduğunu zikreder. Ben orda bulamadım. El-Meclis 27'de çok az bir sözcük farklılığıyla bulunmaktadır. Bkz. İbn Babuyeh, Emali's-Saduk, 1400/1980, s. 113.

zah dünyasında, değişik evrelerde yerleşmiş olan kusurlu niyetlere uygun olacağında şüphe yoktur. Onun yüce kelimasında zikredildiği üzere, aldıkları biçimler ruhlarına hakim olan sığır ve hayvansal eğilimlerine uygun olarak sınırlandırılır: *Vahşi hayvanlar toplanıldığı zaman (Kur'an, 81/5) Aynı şekilde hadiste zikredilmiştir: Bazı kimseler kendilerine uygun olarak maymun ve domuz şeklinde haşır olunur.*³⁹

Bütün varlıklar mükemmelliğe doğru bir hareket içindedir. Bu dünyada insan ruhu maddeyle kaplanmıştır. İnsan olarak hepsi aynı biçime sahiptir. Yani ruhlarında her ne şekilde insanlık dışı olurlarsa olsunlar bedensel yönleriyle onlar insandırlar. Bununla birlikte manevi kemalat yolu boyunca ilerleyip bedenden ayrıldığında (örneğin ölümle bu dünyadan ahirete intikal etmeleriyle) Onlar, gerçek doğalarını kaplayan madde-den ayrılırlar ve ruhlarında gizlenmiş olan gerçek biçim ortaya çıkar.⁴⁰ Örneğin dindar ve yüce bir kimse melek şekline dönüşürülecek. Kibirli ve ilgisiz bir kimse aslan şekline, hırslı ve açgözlü kimse domuz şekline çevrilecek. Bu şekilde Molla Sadra bu ayetlerden insanlığın ahiretteki manevi dönüşümünü anlamaktadır. Bu dünyadaki gibi kaldıkları sürece insanın konuşması ve hareketleri ses ve harekettir. Bundan dolayı onlar kendi kendilerine ebediyet ve kalıcılık sahibi değildirler. Geçici varlık olarak insanın ses ve davranışları niçin ve nasıl onların ruhunda devamlı niteliklere sebep olmaktadır? O bu süreci aşağıdaki gibi "içgüdüsel var oluş/el-vüçudu'l-kutubi" kavramıyla açıklamaktadır:

Konuşma ve davranışlar içgüdüsel var oluşlarında şekillendiğinde ebedilik ve kalıcılık derecesini kazanırlar. Bu şekilde her kim konuşsa ve davranırsa ruhunda belirli bir etki alır ve onun etkilenmiş hali bir süre devam eder. Onun ruhu sürekli bu etkiyi alınca, onun etkilenmiş hali devamlı meleke olur. Bundan dolayı, düşünmeksizin, niyet etmeksizin veya kazanım için başka efor veya sıkı çalışmaya ihtiyaç olmaksızın davranışlarını etkinleştirir. Onun bu etkilenmiş hali ve niteliği ruh dünyasında sırasıyla onun beden dünyasındaki konuşma ve yazmaya tekabül eder.⁴¹ Sözlü konuşma yazılınca bir çeşit kalıcılık kazandığı gibi, tekrarlanmala-

39 Tefsir, s. 238, Hadisi Molla Sadra Esfar'ında yeniden diriliş anlayışını destekleyen hadislerden biri olarak, bu paragrafın sonunda iktibas eder.

40 Molla Sadra insanlığın yeniden dirilişiyle "Ahiret aleminde maddi kalıp ve örtüden sıyrılmaları" nı kastetmektedir. (Tefsir, 227) Onun yeniden diriliş anlayışı, çok ince bir şekilde Ehli Sünnetin reddettiği tenasuh görüşüyle ilişkilidir.

41 Tefsir, s. 246.

ıyla kalıcı nitelik kazandıran ve hal geliştiren insanın sözleri ve davranışları da onun ruhunu etkiler. Dünyadaki hayatı boyunca ruhunda şekillenen davranış ve alışılmış konuşma tarzı olan bu kalıcı nitelikler, ahirette iyi veya kötü kazanılmış şeklin temelini oluşturur. Molla Sadra bu bağlamda kuramsal olmayan açıklamalar yapar. Değişik sanat ve zanaatlar da uzmanlaşmak gibi insanın bütün eylemlerinin ve İslam hukuku tarafından belirlenen yükümlülüklerinin bu sanıyı onaylamaksızın tümüyle anlamsız olacağını iddia etmektedir.⁴² Ahiretteki beşeri değişim, ruhun kalıcı nitelikleri elde etme mekanizması tarafından etkinleştirilir. Molla Sadra harfi yorumları sade ve açık bir şekilde önceki Kur'an tefsiri yazarlarından alır. Fakat bu harfi yorumları tümüyle yeni bir bağlam içinde, yani ilahi olarak ilham edildiğini iddia ettiği dünya görüşüyle, yeniden yorumlamaya çalışır. Onun dünya görüşü filtresinde, Kur'anın bu suresi, insan ruhlarının kendi yollarını manevi olgunluğa doğru yönlendirmeleri, varlığın daimi değişimine dayandığının belirtisi olarak anlaşılır. Onların yeniden yaratılması ve ilgili olaylar, onların ruhlarının bu dünyada var olan şeklienden ahiretteki biçimine nakil olduğunu ileri sürer. Davranışlarından dolayı ödüllendirme veya cezalandırma, mükemmelliğe doğru manevi bir değişim olarak yorumlanır.

SONUÇ

Kur'an çok katmanlı anlam yapısına sahiptir. İnsanlar, Kurani anlam düzeyine/matrisine girmekle harfi anlamdan daha derin anlam düzeylerine nüfuz edebilirler. Kurtuluşa götürücü yapısından dolayı onlar Kur'an'ın daha derin anlamlarına ulaştıkça manevi olgunluğu elde etmeye daha da yaklaşırlar. İnsan ruhu için mükemmelliğe giden yol, onların Kuran anlamlarına nüfuz etme sürecindeki derinlik ölçüsüyle uyuyor gibi görünmektedir. Molla Sadra Zilzal suresindeki tefsirinde görünüşte değişmez olan, fakat varlık akışında kendisini sürekli değiştiren dünya gerçeğini ortaya koymaktadır. Ona çok daha ileri nüfuz etmenin temeli olarak harfi anlama önem vermektedir. Onun biri diğerini ihlal etmeksizin harfi ve batini anlamların bir arada bulunduğu ilişkin tefsir yöntemi, sadece İslam'da değil diğer bütün dini geleneklerde bulunan, bu iki tefsir çeşidi arasında var olduğu anlaşılan katı geleneksel ikilemi ilerletebilir.

42 Tefsir, s. 246.